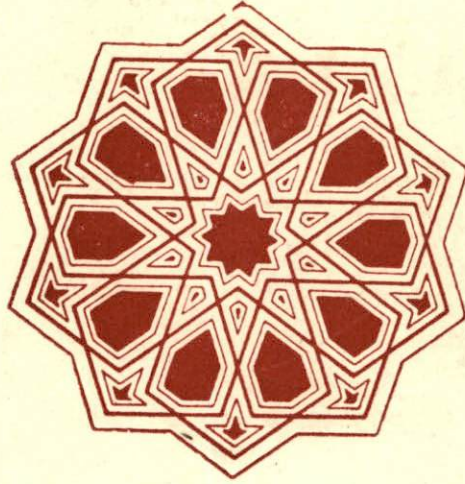

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

I

1953

A N K A R A

I 9 5 3

Enkür Polon Bağış

YIL : 1953

SAYI : I

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

KANAAT VE FEYZ MATBAASI — ANKARA

I 9 5 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

BALTACIOĞLU, ISMAYIL HAKKI : Kur'an felsefesi üzerinde inceleme	1
SMITH, WILFRED CANWELL: Modern Türkiye dinî bir reforma mı gidiyor ? ...	7
KARASAN, MEHMET : İlk Yunan düşüncesinde din ilmi denemeleri	21
BEHZAD, HÜSEYİN TAHİR-ZADE : Minyatürün tekniği	29
YETKİN, SUUT KEMAL : İslâm minyatürünün estetiği	33
ÜÇOK, ÇOŞKUN : «Selçuk Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika» hakkında	41
YÖRÜKAN, YUSUF ZİYA : Vahhabîlik	51
SARAÇ, CELÂL : İslâm dünyasında matematiğin doğuşu ve gelişmesi	69
YURDAYDIN, HÜSEYİN G. : Profesör WILFRED C. SMITH'in «Modern Türkiye dinî bir reforma mı gidiyor ?» adlı makalesi dolayısıyla bir kaç söz	73
ÇİĞ, KEMAL : Türk kitap kapları	75
Tahlil ve Tenkidler :	
ATADEMİR, HAMDİ RAGIP : ADEL AWA : «İhval al - safa» nın tenkid kafası ...	95
B.Z.E. : «Gottheit und Menschheit»	103
BİRAND, KÂMİRAN: Prof. GÖKBERK ve Aydınlanma	105
YURDAYDIN, H. G. : The Mind al-Qur'an	112

PROF. GÖKBERK VE AYDINLANMA

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi değerli profesörlerinden sayın Macit Gökberk, «Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları» adını taşıyan eseri ile bir kaç yıldan beri ilim dünyamıza yeni bir araştırma sunmuş bulunuyor. Müellif, önsözünde bu eseri «Memleketimizdeki durumu bakımından faydalı olduğu» söylenilebilecek bir çeşit yeni çalışma, bir tarih felsefesi çalışması olarak tanıtıyor. Eserde ilkin, söz konusu olan düşünürlerin içinde yetiştikleri tarihî kültür çevresinin belirlenmesi esas tutuluyor. Bundan dolayı, sayın profesörün kendi deyimi ile «Kant da, Herder de Aydınlanma devrinin kültür içeriği ile şekillenmiş» olduklarından, kitapta bu bölüme öylesine önem veriliyor ki giriş mahiyetinde olan bu kısım eserin hemen hemen dörtte üçünü kaplıyor(!)

Burada biz de «Kant ile Herder'in tarih görüşlerini eksiksiz olarak sunmak iddiasında bulunmayan» bu eserin daha ziyade bu giriş kısmı üzerinde durmak istiyoruz.

Prof. Gökberk, «Aydınlanma. Anaçizgileri» başlığını taşıyan bu bölümde «Özellikle 18. Yüzyılı kaplıyau bu olayın kökleri çok daha gerilerdedir. Geniş anlamı ile alırsak daha Ortaçağın kapanmasıyla bir «Aydınlanma» başlamıştır diyebiliriz.» diyor. Gerçekte, kendisi Aydınlanmayı bu geniş anlamı ile ele almış, Renaissance ve Reformation'la Ortaçağın kapanıp insan düşüncesinin autonomisine kavuşması ve kendi aklını hiç bir otorite tanımadan kendi başına kullanması sonucunda kaydettiği gelişme gidişini Aydınlanma olarak göstermiştir. Din baskısından kurtulan insan aklının hüriyete kavuşması elbette onun aydınlanmasını sağlamıştır ve bu bakımdan Renaissance'danberi gelişen düşünce tarihi aynı zamanda bir aydınlanma tarihidir de.

Netekim, prof. Gökberk de Renaissance'danberi oluşagelen felsefenin, daha doğrusu, 17. yüzyılın Descartes, Leibniz, Hobbes, Locke, gibi büyük sistemci filozoflarının öteden beri felsefe tarihine malloolmuş başlıca düşüncelerinin bir tasvirini vermiştir. Ancak sayın profesör, «Dar ve asıl anlamıyla Aydınlanmanın 18. yüzyılda geçtiğine, bu hareketin bu yüzyılda klâssik formunu bulup zirvesine eriştiğine» kitabının bu bölümünün ayrı ayrı yerlerinde işaret ettiği halde, bu dar anlamdaki 18. yüzyıl Aydınlanmasının, Kant ile Herder'i kendi «kültür içeriği» ile şekillendirmiş olan bu asıl Aydınlanmanın açıklanmasına girişmemiştir. Daha doğrusu onu, 17. yüzyıldaki metafizik felsefe sistemlerine, Descartes, Leibniz sistemlerine hâkim olan düşünce gidişinin bir devamı olarak göz önünde tutmuştur.

Halbuki gerçekte, 18. yüzyılın düşünce gidişi, 17. yüzyılın düşünce gidişinden ayrıdır. 18. yüzyıla hâkim olan bilgi ideali ve bilgi metodu, artık 17. yüzyılın bilgi ideali ve bilgi metodu değildir. Kant'la Herder'in içinde yetişmiş oldukları 18. yüzyıl Aydınlanması, Hume, Montesquieu, Condillac, Diderot, D'Alembert, Voltaire, Rousseau, gibi şahsiyetlerin en önemli eserlerini verdikleri zaman aralığı içinde oluşmuştur. Bu çağrın üstat olarak tanıdığı şahıs da, artık Descartes değil Locke ve Newton'dur.

İmdi, Locke ve Newton'dan mülhem olan bu 18. yüzyıl neden özellikle Aydınlanma yüzyıldır? 18. yüzyıl Aydınlanması, Prof. Gökberk'in ileri sürdüğü gibi, yalnızca «önceki iki yüzyılın olgunlaştırdığı idealerin hayatın her alanına uygulanması, bunları her kese maletmek denemesine girişilmesi» midir? 18. yüzyıl Aydınlanmasının kökleri, Prof. Gökberk'in de dediği gibi Renaissance'dadır. Bununla birlikte, 18. yüzyıl Aydınlanması, ilkin, gene kökleri Renaissance'da olan, ama bir bakıma Renaissance'da bırakılmış olan mektep tekniğini yeni baştan ele alan 17. yüzyılın büyük metafizik sistemlerine karşı bir reaksiyondur ki bu noktaya eserde hiç dokunulmamaktadır.

Prof. Gökberk, modern devirlerdeki Aydınlanma çığrısı ile Antik çağın bir devri arasında bir paralellik kurarak, «Aydınlanma ile Antik çağın belli bir devrinin tarih ve düşünme yapısı arasında dikkate değer bir benzerlik ve yakınlık vardır. Bununla, kendisine haklı olarak Grek Aydınlanması denilen çığrı, İ. ö. 5. yüzyılı belirtmek istiyoruz»¹ diyor. Böylece, Antik Çağdaki bu Aydınlanma çığrının temsilcisi olan Sofistlerin belli hocalık faaliyetlerinden ve devlet anayasaları üzerine ileri sürdükleri düşüncelerden söz ettikten sonra, Renaissance'a geçiyor. «İ. ö. 5. yüzyılda ortaya çıkan bu kültür anlayışının hemen bütün çizgilerini Renaissance'ı yaşayan Avrupada yeniden bulacağımıza» işaret ederek Hugo Grotius'un ve Hobbes'un devlet felsefelerinin açıklanmasına girişiyor.

¹ Kant ile Herder'in tarih anlayışları, S. 12.

Grotius'un ve Hobbes'un düşüncelerinin «devlet ve hukuk nasıl meydana gelmiştir» sorusunu ilk defa ortaya koyan sofistlerin düşüncelerini andırıldığı açıktır. Netekim, Hobbes'un teorisi ile Antik Çağdaki kuvvet nazariyesinin temsilcileri olan Thrasymakhos ve Kallikles arasında, fertlerin tabii haklarının korunmasına dayanan bir sözleşmeyi devlet felsefesine esas alan Grotius'un teorisi ile de, Antik Çağda bu sözleşme teorisini bir mythos'a bürüyerek ilk defa ortaya koyan Protogoras ve insanların devlet içinde aynı hakka sahip, tamamiyle eşit olduklarını ileri süren Antiphon arasında bir benzerlik vardır.

Ancak, Renaissance, Antik Çağın yalnız Aydınlanma Çığırına ait olan bu düşüncelerini, yani yalnız, topluluk, devlet ve hukukla ilgili olan görüşlerini değil, umumiyetle Antik düşünceyi bütünlüğü ile her alanda yeni baştan ele almış ve geliştirmiştir. Renaissance'da yalnız bu devlet felsefesi ile ilgili görüşler değil, Eflâtuncu çığır, Aristocu çığır vardır. Renaissance'da hem Demokritos'un ortaya koyduğu anlamda bir atomculuk ve ateisme, hem de yeni zamanların bilgi ideali ile karakteristik bir şekilde değişmiş olmasına rağmen, kökleri gene Heraklit ve Stoa'ya kadar varan bir panteisme rastlanır. Nihayet Yunan felsefesinin son devrinde olduğu gibi ilmi görüşlerle tabiat üstü sihri kuvvetlerin her ikisine de yer veren mistik cereyanlar vardır. Renaissance, Yunan düşüncesini, ilim, sanat, felsefe ve edebiyatta Yunanlıların bıraktığı yerden ele almış, ama onu, yeni zamanların bilgi ideali ile hem karakteristik bir şekilde değiştirmiş, hem de geliştirmiştir.

İlk Çağ felsefesi, mümkün felsefe sistemlerinin bir çeşitliliğini sunar. Birbirleri ile mücadele eden çeşitli çığır, materializm, idealizm, septisizm, doğmacılık gibi birbirine zıt cereyanlar, Antik devirde ortaya çıkıp yanyana yaşarlar. Ortaçağda kaybolan bu düşünce çeşitliliği, Renaissance'la birlikte yeniden ortaya çıkar. Fikir yapısı bakımından Renaissance da tıpkı İlk Çağ gibi çok çeşitli ve çok renkli bir görünüş sunar. Bundan dolayı, Renaissance'ı Prof. Gökberk'in yaptığı gibi yalnız İ. ö. 5. yüzyıla değil, umumiyetle Antik Çağla karşılaştırmak daha yerinde olur.

Gerçekte Renaissance'la başlayan yeni zamanların düşünce tarihi içinde «tarih ve kültür yapısı» bakımından İ. ö. 5. yüzyıla karşılaştırılabilecek olan ve ona gerçekten benzeyen bir tek devir vardır. Bu da Prof. Gökberk'in «tarih ve kültür yapısını» esaslı bir şekilde belirtmediği 18. yüzyıldır. Felsefe tarihinde Aydınlanma Çağı olarak anılan iki devir, söz konusu olan bu iki yüzyıldır. Bu yüzyıllara hâkim olan çığırın her ikisi de, metafizik bir felsefe devrinin ardından gelir. Her iki çığır içinde de kendilerinden önce gelen devrin ortaya arttığı felsefe meseleleri bir yana bırakılır. Daha ziyade, zamanın siyasî ve sosyal meseleleri ile terbiye ve kültür konuları ele alınır.

Yunan Aydınlanmasının temsilcisi olan sofistler, kendilerinden önce gelen ve hakikate ulaşmayı hedef edinen felsefe mekteplerinin, Heraklit'in, Eleahların, Pisagorcuların kendi aralarında birlikli bir anlayışa ulaşamadıklarını, bütün bu felsefe mekteplerinin en önemli noktalarda, yalnız, birbirinin zıddı olan görüşlere vardıklarını göz önünde tutarak, hakikati araştırmaktan vaz geçmiş, ancak insanlar için faydalı ve gerekli bilgiler edinmekle yetinmeyi kendileri için prensip edinmişlerdi. Gerçekten sofistler, her şeyden önce insan konusunu ele alıyor, insanlık dünyası, insanlık topluluğu ile ilgileniyor ve bu dünyaya faydalı olmayı kendilerine hedef ediniyorlardı.

İmdi, 18. yüzyıl Aydınlanması, bu çığırın ilk kaynağı olan İngiliz Aydınlanması ile ona en kesin ve en baskın formunu kazandıran Fransız Aydınlanması da, tıpkı eski Yunan dünyasındaki Aydınlanma çığır gibi, hakikat peşinde koşmaktan vaz geçmiş, kendisinden önceki yüzyılın Descartes felsefesinden mülhem olan metafizik sistemlerinden yüz çevirerek, memleket meselelerini ele almış, topluluk, devlet ve vatandaş konuları ile daha yakından, daha içten ilgilenmiştir. Netekim, Prof. Gökberk de, Locke'un felsefesinin açıklanmasına girişirken bu hakikate şu cümlelerle işaret ediyor. «18. yüzyıl Aydınlanması da Grek Aydınlanması gibi bir Subjektte dönüştür. Sonucusu gibi, ilki de metafizik-kozmolojik bir devreyi arkada bırakmıştı. Şimdi artık Kosmos problemi değil, insan problemi düşüncenin kendisine yöneldiği başlıca konudur. Yalnız bu sorular bundan önceki yüzyılda olduğu gibi metafizik açıdan ele alınmazlar. Her türlü metafizik spekülasyonlardan kaçılır Bunun yerine deneme ve gözleme dayanılmak istenir². Ancak, sayın Profesör, bu cümlelerle dokunduğu hakikati daha sonra «Descartes'in anladığı manadaki rasyonalizma» bütün 18. yüzyıl Aydınlanmasının hâkim ruhu olmuştur.³ cümlesi ve daha sonra göstereceğimiz gibi özellikle Aydınlanma felsefesinin açıklanmasında tuttuğu yol ile gene kendisi nakzemiştir.

Prof. Gökberk, Aydınlanmanın ilk yatağının İngiltere olduğuna ve bu hareketin yayılma sırası ile geliştiği üç büyük Batı memleketinde, yani İngiltere, Fransa ve Almanya'da bu milletlerin millî özelliklerine göre değişik formlar kazandığına işaret ettikten sonra, İngiliz Aydınlanmasının açıklanmasına şu cümlelerle başlıyor: «Aydınlanmanın İngiliz formu ile bu çığırın rasyonalist çizgisi yanında bir de denemeci bir kolu olduğunu görürüz.» (?)

² Kant ile Herder'in tarih anlayışları, S. 31.

³ Aynı eser, S. 42.

Aydınlanmanın İngiliz formu, gerçekte onun denemeciliğidir. 1688 devriminden sonra bu devrimin sağladığı hür atmosfer içinde gelişmiş olan bu çığır, bir yandan, liberal devlet anayasası ve kuvvetlerin bölünmesi hakkında ileri sürdüğü düşünceler, öteyandan ratioanlist kara Avrupası felsefesine, özellikle Descartes felsefesine karşı giriştiği kalem çatışması ve sistemli bir şekilde ifade ettiği empirismi ile doğrudan doğruya Locke açmıştır. Netekim, Prof. Gökberk de yukarıya aldığımız cümlesinin arkasından Locke felsefesinin açıklanmasına girişmiştir.

İngiliz Aydınlanmasının empirisinden başka diğer bir karakteristik sıfatı da Prof. Gökberk'in de sözünü ettiği deismi, yani dini bütün sınırlarından ayıklayıp akılla aydınlatmak isteyen saf bir din anlayışıdır. Locke da bir bakıma, gerçek hıristiyanlığı "am bir akıl dini haline getirmek isteyen bir deisttir. Ancak, Locke'un yanında bütün 18. yüzyıl Aydınlanmasına tesir eden, bu çığırın bilgi idealini ve bilgi metodunu kesin bir şekilde belirleyen diğer bir İngiliz düşünürü daha vardır ki bu da Prof. Gökberk'in hiç sözünü etmediği İsaac Newton'dur.

Prof. Gökberk, İngiliz, Fransız, Alman Aydınlanmalarının karakterlerini çizerken «İngiliz Aydınlanması denemecidir. Fransız Aydınlanması rationalist matematik'tir, Alman Aydınlanması ise rationalist bir kılık altında Alman mistisizminin kalıntılarını "aşır"⁴ fikirlerini ileri sürüyor. Sonra, ilk kaynağını İngiltere'de bulan Aydınlanmanın, «Locke'un formüllediği şekli ile İngiltere'den öteki memleketlere, bu arada ilk olarak Fransa'ya göçettiğini» bu göçün de Voltaire ve Montesquieu'nun aracılığı ile olduğunu söylüyor. Ama "am da bu noktada dokunduğu tarihi hakikati gene burada bırakarak hemen bir yüzyıl gerileyiveriyor ve Fransız Aydınlanması olarak bize Descartes felsefesini sunuyor. Sonra da Descartes anlamındaki «rationalizma»nın bütün 18. yüzyılın hâkim ruhu olduğunu ileri sürüyor.

Oysaki, Voltaire ve Montesquieu yoluyla İngiltereden Fransa'ya aktarılan Aydınlanma, Locke ve Newton'un Descartes'a karşı açmış olduğu savaşı burada da sürdürmüş ve bu yüzyılın (18) başında hemen hemen bütün Avrupa'nın öğretim sistemine hâkim olan Descartes'cı ortodoksluğun ortadan kalkmasına büyük ölçüde yardım etmiştir.⁵

Locke'un Descartes felsefesine karşı giriştiği kalem çatışması her şeyden önce, doğuştan kavramlara yöneliyordu. Locke, Descartes'ın ve Descartes'ın ardından gidenlerin kabul ettiği gibi, öyle her insanın zihninde baştandberi, her türlü denemeden önce, apaçık bir şekilde mevcut olan ve her kesin bilginin temelini meydana getiren doğuştan kavramların varlığını reddediyor ve her çeşit bilginin tek kaynağının tecrübe olduğunu ileri sürüyordu. Ama, Locke'un zihnimizdeki kavramların duyularla elde edilen tecrübe verilerinin birbirine bağlanmasından meydana geldiğini ileri süren bu görüşü, her şeyden önce, «hypotheses non fingo» düsturuyula Descartes'cılara karşı savaş açan ve yalnız deneme ve gözlem sonucunda elde edilmiş olan şeyleri doğrulayan Newton'un ortaya koymuş olduğu kaide ile uyuşması sayesinde kuvvet kazanmış ve Aydınlanmanın hâkim ruhu olmuştu. Descartes'cı mekanik «fictionları» reddeden Newton için gerçek bilginin üç kaynağı vardı. Deneme ve gözlem, ölçü, hesap. Descartes, açıklamalarında açıklayacağı olgu hakkında doğrudan doğruya akılla kavranılacak hadsi bir kavramdan hareket ederek, olgunun keyfiyetlerini bu kavrama göre tasarlarlarken, Newton son hükmü deneme ve endiktiyona bırakıyor, tabii olgular hakkında her bilginin kesin bir gözleme dayanması, sonra da ölçü ve hesaplarla yorumlanması gerektiğini gösteriyordu.

Voltaire, Newton'un prensiplerini herkesin anlayabileceği bir şekilde yorumlayıp yaydığı «Eléments de la philosophie de Newton» adlı eserinin ikinci bölümünde «Fizik, maddenin duyularla elde edilen verilerinden kalkarak, düşünce ile çekim gibi yeni sıfatlarını keşfetmektedir» derken 18. yüzyılın bilgi anlayışını da açık bir şekilde belirtmiş oluyordu. Netekim, bu yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru en önemli eserlerini veren Kant da, bilginin ancak tecrübe ile düşüncenin birlikte çalışması sonucunda doğduğunu gösterecek ve bu görüşün felsefi temellerini verecektir.

Şu halde, Voltaire ve Montesquieu yoluyla İngiltereden Fransaya aktarılan Aydınlanma ruhu bir yüzyıl evveline ait olan Descartes felsefesi ile açıklanamaz. Tersine, bu yeni Aydınlanma ruhu Avrupa'ya İngiliz Aydınlanmasının esaslarını, empirismi, deismi, ve Newton'a dayanan yeni «biat felsefesini överek yayarken, Descartes'ı da yererek Descartes'cılığın tesirlerinin silinmesini sağlar⁶. Prof. Gökberk'in de «Fransa'da tipik Aydınlanma kültürünün en büyük temsilcisi»⁷ olarak kabul ettiği Voltaire, «Le Philosophe Ignorant» da, ta Antik Çağdan beri kurulmuş olan çeşitli felsefe sistemleri içinden geçtikten, felsefe ve metafiziğe yabancı olan o keskin positif «esprit»si ile, Descartes, Spinoza, Leibniz'in felsefi düşünceleri ile kıyasıya eğlendikten

⁴ *Aynı eser*, S. 30.

⁵ Aslında Locke'un ün ve tesiri kara Avrupasına Voltaire'den önce de yayılmış bir halde idi. Voltaire, bu tesiri büsbütün kuvvetlendirdi ve sürekli kıldı. Bk. Emile Brehier, *La philosophie moderne, Diffusions des idées de Locke*.

⁶ Bk. Voltaire, *Lettres philosophiques*, Lettres XIII. sur M. Locke; L.XIV. sur Descartes et Newton.

⁷ *Kant ile Herder*, S. 63.

sonra, gerçek bilgiyi ve sağduyu felsefesini «sage» diye adlandırdığı Locke'un sisteminde bulur. Bu yüzyılın ünlü Fransız bilginleri tarafından çıkarılan ve Aydınlanmacı düşüncelerle Aydınlanmacı dünya görüşünü dünyanın dört bir yanına yaymak maksadını güden meşhur ansiklopedinin redaktörü ve en yetkili sözcüsü olan D'Alembert, bu ansiklopediye yazdığı önsözünde «Discours Préliminaire sur L'Encyclopedie»sinde, Locke ve Newton'dan kalkar, sonunda da açıktan açığa bir postivisme varır. D'Alembert, bu önsözünde, insanlığın düşünce dünyasına ilkin teologinin hâkim olduğunu, sonra teologinin yerini felsefenin almış olduğunu, nihayet, felsefe devrinin de kapanıp bunun yerine bir ilim devrinin geçtiğini kabul eder. Bu suretle o, şimdiden August Comte positivisminin esaslarını çizmiş olur. Ana eseri olan «Elements de la Philosophie»sinde de, 18. yüzyılın müspet ilimler yüzyılı olduğunu belirler ve felsefenin bir takım hayallerin «vision»ların-ki bununla bir önceki yüzyılın metafizik sisitemleri kast edilir — değil müspet olguların ilmi olması gerektiği düşüncesini savunur.

Böylece, Voltaire'in aracılığı ile Fransa'ya giren İngiliz empirismi bir yandan D'Alembert'de positivisme doğru gelişirken, öteyandan Condillac'da tam bir sansualisme'e ulaşır ve bundan kalkan Cabanis, Helvetius, Holbach, De la Metrie gibi 18. yüzyıl düşünürleri ile ansiklopedistler de tam bir materialisme varırlar. İmdi, yalnız bu sonuncular üzerinde, Descartes'ın ama yalnız maddî cevher anlayışının ve mekanist görüşünün tesirleri olduğu ileri sürülebilir.

Görüldüğü gibi, 18. yüzyıl Fransız Aydınlanması, bu yüzyılın Aydınlanmacı düşünürlerinde Descartes felsefesi istikametinde gelişmekten uzaktır. Descartes felsefesinin anlatılması ile 18. yüzyıl Fransız Aydınlanması açıklanmış olamayacağı gibi «Descartes anlamındaki rationalizmanın bu devrin hâkim ruhu olduğunu» söylemek de doğru değildir.

Gerçi, 17. yüzyıl gibi 18. yüzyıl da akılcı rationalist bir yüzyıldır. Bununla birlikte, Descartes tesirinin hâkim olduğu 17. yüzyıl akılcılığı ile müspet ilimlerin hâkim olduğu 18. yüzyılın akılcılığı da bir değildir. Belki Romantizm'in yahut da Historism'in tarihini inceleyen bir eser, bu yüzyılları akılcı yüzyıllar olarak adlandırıp geçebilir. Ama, Aydınlanmanın incelenmesini esas alan bir araştırmada, her şeyden önce, 17. yüzyılın metafizik sisitemlerinin akıl anlayışı ile Newton'un bilgi idealinin hâkim olduğu 18. yüzyılın akıl anlayışı arasındaki ayrılık üzerinde durulması gerekir.

18. yüzyılın akılcılığı köklerini Galilei'de bulan ve Newton'da yetkinliğine varan belli bir akılcı metoda çözüm ve bileşim metoduna «resolutif, compositif» metoda dayanır. Gerçi, bir objeyi yanlışsız, doğru, açık ve seçik bir şekilde bilmenin onu en son unsurlarına ayırmakla mümkün olduğunu kabul eden Descartes'ın bilgi ideali de, aslında Renaissance'da temelleri atılan modern tabiat ilminin ortaya koyduğu bu bilgi metoduna uygundur. Ancak, Descartes, bilgideki bu açıklık ve seçikliği, her vakit, aklın sezgi yoluyla kavradığı ilk prensiplerde bulur, bilgideki doğruluk ve güvenilirliği de, mahs akılda kaynağını bulan bu ilk prensipler üzerine temellendirirken, 18. yüzyıl, bu akılcı metodu, her vakit, deneme ve gözleme elverişli olan olgulara uygular. Maddî dünyanın birbirleri üzerinde çekici tesirlerde bulunan küçük küçük parçacıklardan, atomlardan meydana geldiğini kabul eden Newton fiziğinin bilgi anlayışı ile büsbütün kuvvet kazanmış olan bu metodu, tıpkı tabiat ilminde olduğu gibi, manevî dünyaya, insanlık ve topluluk alanına da uygular. Netekim, Locke da onu insan şuuruna uygulamış, insan şuurunu ilkin en basit unsurlarına ayırıp, sonra bu unsurları söz konusu olan metoda göre yeni baştan birleştirmek istemişti. Bu bakımdan 18. yüzyıl Aydınlanmacılarından Hume da Locke'un izinde gitmiş, O da şuurun en son bölümlerine ayırıp, sonra bu bölümlerle bütün arasındaki münasebeti meydana çıkarmak istemişti. Hattâ Hume, şuurun son bölümleri arasında, tıpkı cisimler arasında olduğu gibi bir çekim kuvveti olduğunu da kabul etmiş ve bu suretle cisimler dünyasındaki çekim kanunu ile tasavvurlar arasındaki çağrışım kanunu karşılaştırmıştı. Ancak, 18. yüzyıl, bu çözüm ve bileşim metoduyla olguların değişmiyen prensiplerini, yani onların düzen ve kanunlarını araştırırken her vakit, deneme ve gözlemeden kalkar. 18. yüzyıl için akıl, yalnız deneme ve gözleme dayanarak doğru bilgilere ulaşır.

17. yüzyılın Descartes'ın tesiri altında gelişen ve felsefelerine biraz da teoloji karıştırmış olan büyük metafizik sisitemleri, Spinoza, Leibniz ve Malbranche sisitemleri, akılda tanrıca bir kuvvet bulurlar. Bu tanrıca kuvvetin sezgi yoluyla kavradığı bilgiler, kendilerinden her vakit deduktion yoluyla bir takım sonuçlara varılabilecek ilk hakikatlerdir. 17. yüzyıl, aklın mutlak hakikatleri geometrik bir açıklık ve seçiklikle kavriyebileceğine inanır. Matematik ve geometri metodunu kendine örnek olarak alır. Akılla elde edilecek ilk hakikatın ışığını, ondan türetilecek öteki hükümlere de saçabileceğine inanır.

Böylece, 17. yüzyıl, deduktif hareket eder, yüksek bir varlıktan, bir prensipten hareket ederek «eksakt» bir fikir sistemi kurmaya çalışırken, deneme ve gözleme dayanan ilimleri savsar. Yalnız, akılla kurulabilen ilimlere rağbet eder. Halbuki 18. yüzyıl için kendiliğinden doğru olan hiç bir prensip yoktur. Prensip sonradan türetilen şeydir. Doğru bir hareket noktasını bu şekildeki prensipler değil, yalnız deneme ve gözlem verebilir. Bunun için 18. yüzyıl, ilkin olgulardan ve verilerden kalkarak prensiplere ulaşmağa çalışır.

17. yüzyılın sistematik deduktionlarını bir yana bırakan 18. yüzyıl için örnek metot, devrinin fiziğinin yani Newton'a dayanan fiziğin bilgi metodudur. Gerçekten, Aydınlanma, Newton'un yalnız tabiat ilimleri için değil, felsefe için de değişmez ve sürekli kaideler koymuş olduğuna inanır. Aydınlanmacı düşünürlerin Newton'a verdikleri sonsuz değer de, her şeyden önce bu inan üzerine dayanır. Bundan böyle, felsefe metodunu Descartes'in «Discours de la Methode»u değil, Newton'un «Regulae Philosophandiae»si belirler. D'Alembert'in yukarıda söz konusu olan «Discours»unda, Voltaire'in «Traité de Metaphysique»inde esas itibarıyla aynı fikir, yani gerçek felsefe metodunun Newton'un tabiat bilgisine uyguladığı metot olduğu düşüncesi hâkimdir. Gerçekte, Kant'ın savunduğu düşünce de budur.

Hal böyle iken, Prof. Gökberk'in dediği gibi «kendisinde taşıdığı bilgiler ile alemin bağlantılarını kavrayabilen»⁸ Descartes akılcılığının, şekil değiştirmeden, bütün «18. yüzyıl Aydınlanmasının hâkim ruhu olduğunu söylemek tarihî hakikate hiç uymıyan indî bir hükme varmak demektir. Kant ve Herder'in tarihî kültür çevresini belirlemek gayesiyle Aydınlanma felsefesinin incelenmesine girişen Prof. Gökberk, bu düşünürlerin içinde yetiştiği 18. yüzyıl Aydınlanmasına asıl ruhunu aşıl原因an Newton'dan hiç söz etmeden, yalnız Locke'un felsefesini açıklamak, hele sonradan, Fransız Aydınlanması olarak da, Descartes felsefesini anlatmakla, bu yüzyıla hâkim olan çığı «Kant'ın da, Herder'in de içinde yetiştikleri «Aydınlanma devrini» açıklamış ve bu düşünürleri «Şekillendiren kültür içeriğini» gerektiği şekilde belirtmemiştir.

Kaldığı, Kant felsefesini oluşturan tesirler göz önünde tutulursa, bu düşünürleri şekillendiren «kültür içeriği hiç bir karşı koymıya yer bırakmayacak şekilde kendiliğinden belirmektedir. Felsefe ile uğraşanlar, ötedenberi Kant'ın fikirlerinin dört esaslı tesir altında geliştiğini bilirler. Leibniz-Wolf felsefesi, Newton fiziği, David Hume, Jean Jacques Rousseau. İlk formasyonunu Alman Mektep felsefesi olan Leibniz-Wolf felsefesinden kazanan Kant, daha sonraları Newton fiziğinin ateşli bir taraftarı olmuş ve Leibniz-Wolf felsefesi ile Newton fiziğinin esaslarını birleştirmek denemesine girişmiştir. Ama bundan sonra, 18. yüzyıl İngiliz Aydınlanmasının en önemli temsilcilerinden biri olan David Hume'un tesiriyle, Leibniz-Wolf felsefesinden uzaklaşmış ve kendi sistemini kurma yoluna girmiştir. Bu felsefe ise bir yandan geometri ve matematiği, öte yandan Newton'da kemaline varan modern tabiat ilmini sarsılmaz temeller üzerine oturtmayı hedef edinen bir bilgi teorisi. Nihayet Kant, ahlâk ve din felsefesi ile tarih anlayışında da 18. yüzyıl Fransız Aydınlanmacılarından Rousseau'nun tesirlerini taşır.

Fransız Aydınlanması olarak bize Descartes felsefesini sunan Prof. Gökberk, Descartes rasyonalizminin bütün 18. yüzyıla hâkim olduğu iddiası ile bu bölümü bitirdikten sonra, Alman aydınlanmasına geçiyor ve Alman Aydınlanması olarak da Leibniz ve Wolf felsefelerinin açıklanmasına girişiyor. En sonunda da, Wolf'un mantık şamacılığının müspet tesirlerine işaret ederek «18. yüzyılın sonlarına doğru büyük yaratıcı devrine giren Alman kültürü, geçmiş olduğu bu mantık eğitimi sayesinde karşısına çıkan bir yığın düşünceyi yuğurabilmek gücünü kendisinde bulabilmiştir.» satırlarıyla da bu bölümü tamamlıyor.

Fransız Aydınlanması, İngiltereden göç eden Aydınlanmacı düşünceleri benimseyerek doğrudan doğruya bu düşüncelerin «esiri altında gelişir. İlk kaynakları İngiltere'de olan bu düşüncelerin her yana yayılmasını da Fransız Aydınlanması sağlar. Bu hareket, İngiltere'de, 1688 devriminden sonra gelişen düşüncelerin tesiri ile her çeşit otoriteye, geleneğe peşin hükümlere savaş açar. Fransız Aydınlanması bir bakıma, büyük halk kitlelerini kışkırtan yıkıcı bir hareket olarak da göz önünde tutulabilir.

Halbuki Almanya, böyle hareketli kışkırtıcı bir Aydınlanma çığı idrak etmemiştir. Alman Aydınlanması daha ziyade, Alman felsefesinin kendine öz olan karakterini taşır. Alman felsefesine de bu hususiyetini veren, Prof. Gökberk'in dediği gibi «Ona sistemli bir yaratıcılık için gerekli gücü kazandıran Leibniz olmuştur.» Bundan dolayı, Alman Aydınlanmacıların başında Leibniz'in üniversal düşünce tarzının ve kuvvetli şahsiyetinin büyük bir yer aldığından hiç bir şekilde şüphe edilemez. Bununla birlikte Alman felsefesi, Prof. Gökberk'in sözünü ettiği gücüne, yani karşısına çıkan bir yığın malzemeyi yuğurabilmek gücüne Kant'da ulaşmıştır. Kant'ın sisteminde, bir yandan bütün Aydınlanma görüşü en tam ve en olgun ifadesini bulurken, öte yandan, bir bakıma bu düşünceler, daha önceki yüzyılın düşünceleri ile uzlaştırılır. Rasyonalizmle empirizm arasındaki en iyi sentezi bu felsefe verir. 18. yüzyıl Aydınlanmacı düşünürlerinin yüz çevirdikleri metafiziğe karşı en zorlu savaşı da gene Kant açar ve «Metafiziğin bir ilim olarak varlığını» reddeder.

Böylece, Kant sistemi, bütün Aydınlanma çığrınının İngiliz ve Fransız Aydınlanmacıları ile Alman Aydınlanmasının düşünceleri içinde gelişir, bu çığrın kültür muhtevası ile şekillenir. Kant, kendi orijinal felsefesini bu temel üzerine kurarken, bütün bu Aydınlanmacı düşünceler arasında da en uyumlu uzlaşmayı verir. Bundan dolayı, Aydınlanmayı inceleyen «Bu kendi içine kapalı devrin kuruluş prensiplerini bulup örgüsünü anlamak isteyen» bir araştırmanın Kant'ın özellikle kendisini savsamaması gerekir. Halbuki Prof. Gökberk, yeni zaman

⁸ Kant ile Herder, S. 42.

felsefe tarihi içinde Aydınlanma felsefesi ile doğrudan doğruya ilgisi olmayan başlıca felsefe sistemlerinden söz ettiği halde, asıl Aydınlanma kültürü içinden gelişmiş ve sonra da bu devrin kapanmasında rol oynamış olan Kant'ın felsefesinden söz etmiyor. Oysaki kendi eseri de «Kant ile Herder'in tarih anlayışları» adını taşıyor.

Aydınlanmanın ana çizgilerini yukarda gördüğümüz şekilde açıklıyan Prof. Gökberk, bu bahs içinde ikinci bir bölüm olarak, Aydınlanmanın tarih felsefesini ele alıyor. Ancak, asıl konuya girmeden önce gene tarih felsefesinin bir tarihini çiziyor. Tarih şuurunun ilk defa hıristiyanlıkla birlikte meydana çıktığına işaret ederek Augustinus'un, Aquino'lu Thomas'ın tarih anlayışları üzerinde duruyor. Bununla birlikte, «18. yüzyıl, gerçekte modern anlamdaki tarih felsefesini ilk olarak geliştiren» devir olduğundan bu bölümde gerçekten, 18. yüzyılın yani ilk bölümde hiç dokunmadan geçtiği bu asıl anlamdaki aydınlanmanın tarih anlayışını da ele alıyor. Aydınlanmanın tarihte kullandığı tenkitçi metottan, aklın gücüne ve ilerlemeye karşı duyduğu inandan söz ediyor. Bu arada zorunlukla, «akıl ölçüleri ile tarih gerçeğine yaklaşan» Voltaire'in tarih felsefesi üzerinde de duruyor.

Aydınlanmayı şekillendiren düşüncelerin bu çığrın tarih anlayışını da belirlediğine işaret eden Prof. Gökberk, bu bölümün bir yerinde haklı olarak «Aydınlanmadaki rasyonelismaya, tabiat biliminin ve özellikle de mekanikğin elinde büyümüşü. Bu tabiat biliminde ise tek olgu, sadece tümel kanunun bir nüshasıdır.» fikirlerini ileşiyor. Netekim, yukarda biz de, Aydınlanmadaki «rationalisma»nın Galilei'den beri gelişip Newton'da yerkinliğine erişen modern tabiat ilminin bilgi ideali ile belirlenmiş bir «rationalisma» olduğunu göstermiye çalıştık. Bu işe de Aydınlanmanın ana çizgilerini belirlerken, Descartes anlamındaki «rationalisma»nın bütün 18. yüzyılın hâkim ruhu olduğunu ileri süren ve 18. yüzyıl Aydınlanmasını 17. yüzyıl rasyonelisinin bir devamı olarak anlamak isteyen Prof. Gökberk'e karşı giriştik. Daha önceden de işaret ettiğimiz gibi, 17. yüzyılın rasyonel sistemleri, Renaissance'da bırakılmış olan mektep tekniğini yeni baştan ele almışlar, içine biraz da teoloji karıştırdıkları büyük metafizik sistemler meydana getirmişlerdi. 18. yüzyıl ise, her şeyden önce, bu çeşit sistemlerden yüz çevirmiş, modern tabiat ilminin sistematik düşünce tarzını genelleme yolunu tutarak, felsefeye de ilmi zihniyeti sokmak istemişti.

İşte 18. yüzyılın tarih felsefesi de her şeyden önce, bu yeni metod ideali, yeni modern tabiat ilminin bilgi metodu ile belirlenir. Tabiat ilmi kendi metodunu umumilikle, cinsle belirler. Tabiat ilmi için tek objektör ancak umumi bir cinsin örneği olarak önemlidirler. Tabiat ilminin hedefi, objektörleri her vakit, umumi kavramlar ve umumi kanunlar altında toplamaktır. İşte Aydınlanmanın tarih felsefesinde «tipik değerlemelere çok kaçmasını» onun yalnız «tümel kavramlara değer veren rasyonelisması»nı ancak bu devre hâkim olan bilgi metodu ile açıklayabiliriz. Netekim, Prof. Gökberk de ilk bölümde hiç dokunmadan geçtiği 18. yüzyıl Aydınlanmasının bilgi idealine ve bilgi metoduna bu bölümde yukarıya aldığımız cümlelerle zaman zaman dokunmak zorunda kalıyor. İlk hiç bir ayrılık gözetmediği 17. yüzyıla 18. yüzyıl arasındaki ayrılığa da gene bu bölümde şu satırlarla işaret ediyor. «Leibniz'in tarih anlayışı, metafizik sisteminin bir parçası idi. 18. yüzyıl ise metafizikten uzaklaşır, daha çok insanın ve hayatın gerçeğine yaklaşır.» Oysaki Aydınlanmanın ana çizgilerini çizerken, ilk bölümde, Descartes ve Leibniz sistemlerini Aydınlanma felsefesi olarak sunan da gene kendisi idi. Prof. Gökberk, asıl anlamdaki Aydınlanma felsefesini açıklamadan bu çığrın tarih felsefesinin açıklanmasına girişmekle böyle bir gelişmeye düşüyor ve esere giriş mahiyetinde olan bu iki bölüm arasında da bir bağlantı kurulamıyor.

Gerçekte, Aydınlanmanın tarih felsefesi de Newton tabiat felsefesinin prensipleri ile belirlenmiştir. Aydınlanma bu yüzden, tarihi olguları kendi fertlilikleri, kendi bir kerelikleri içinde inceliyecek yerde, umumi kavramlar ve kanunlar altında toplamaya girişmiş, böylece, tabiat ilmi metodunu kültür ilimleri ve tarih alanına da uygulamayı denemiştir. Tabiat ilimleri ile manevi ilimlerin daha birbirinden ayrılmadığı bu devirde tabiat kavramı tarihi de içine alan bir kavram olarak göz önünde tutulmuştur.

Voltaire, Newton'un «tabiat her yanda aynıdır» düsturunu kabul ettiği içindir ki, tabiatta olduğu gibi tarihte de değişmeyen bir prensip ve düzen arar. Bu maksatla da tarihi olgular içinde rastgele ve süresiz olanla sürekli ve zorunlu olanı birbirinden ayırma çalışır. İşte, tarihte umumi kavramlar ve umumi kanunlar altında toplanılabilecek olan olgular, kaynaklarını insan aklında bulan bu sürekli ve zorunlu olgulardır. Nasıl çekim kanunu bütün yıldızlar, ve bütün cisimler dünyasında aynı şekilde tesir ediyorsa, insanlığa öz olan bir esas prensip de bize bilinen bütün uluslarda ve bütün insanlarda aynı şekilde görünür (Le Philosophe Ignorant). Tanrı tarafından, bütün insanların yüreğine serpilmiş olan ve «haksızlık yapmaktan» ibaret olan bu prensip, bu tabii adalet kavramı, insan aklının gelişmesinin belli bir safhasında kendini gösterir. İşte, Voltaire'e göre, «akla uygun olan devirler» bu prensibin açık ve seçik bir şekilde belirip doğru bir surette yorumlandığı devirlerdir. «Akla aykırı olan devirler» ise aklın bulanıp karararak bu prensipleri yanlış bir şekilde yorumlayıp yanlış bir şekilde uyguladığı devirlerdir. Böylece, her alanda Newton'un ortaya koyduğu kaidelere göre hareket eden Aydınlanma, tabii olguların incelenmesinde de gene bu örneğe göre hareket etmekle onları, kendi fertlilikleri, kendi bir kerelikleri ve kendi özellikleri içinde kavrayamamış ve bu anlamda bir tarih sevgisine ulaşamamıştır,

Prof. Gökberk, Aydınlanmanın tarih felsefesi adını taşıyan bu bölümün sonunda «Aydınlanmanın radikal bir kültür tenkircisi olarak ele aldığı Rousseau'dan da söz ediyor ve Rousseau'nun tenkitlerinin bu devir üzerinde uyandırdığı derin tesirlere işaret ediyor. Prof. Gökberk, Rousseau'nun, tabii hali ögüp medenî hali yerdığı ilk «discours»undaki «Discours sur les sciences et les arts» düşünceleri, musavatsızlığın ve insanlığın soysuzlaşmasının başlıca sebebinin mülkiyet olduğunu ileri süren ikinci «Discours»undaki «Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalité parmi les hommes» düşünceleri anlatıyor ve Rousseau'nun «Tarihin bundan sonra doğru bir yolda yürümesi isteniyorsa, tabiata dönmeli, yani sıhhatli ve tabiata uygun bir düzen kurmalıdır» düşüncesini savunduğunu ileri sürüyor. Prof. Gökberk, bu tabiata dönmeli sözünü değişik harflerle yazarak bunun üstünde ayrıca durduğunu da belirtiyor.

Ancak, bu tabiata dönüşle ne kastedildiğini, Rousseau'nun sıhhatli ve tabiata uygun bir düzenle neyi anlatmak istediğini açıklamıyor. Rousseau'nun insanlığın mutluluğunu ve hürriyetini sağlayacak insan tabiatına uygun, sıhhatli bir düzen kurulmasını istediğini hep biliriz. Bununla birlikte Rousseau, bu sıhhatli ve tabiata uygun düzenin, ilk Discours'unda öğmüş olduğu tabiat hali olduğunu da söylemek istemez. O, daha ikinci Discours'unda, medenî hali bırakıp tabiat haline dönemiyeceğimize «beşer tabiatının gerilemeyeceğine» işaret ederek, medenî hal ile tabii hal arasında aşılmasına imkân olmayan aralıklar bulunduğunu, medenî insan ile tabii insanın kökten, bütün temayül ve duyguları bakımından birbirlerinden ayrıldığını belirtir. Rousseau, Aydınlanmayı sadece tenkit etmiş bir düşünür değildir. Kendisi de bu çağır içinde en çok tesir etmiş tipik bir Aydınlanmacıdır. Aydınlanmacı Rousseau ise, tam da Aydınlanma metoduna göre işlediği «Contrat Social»inde görünür. Rousseau, insan tabiatına uygun sıhhatli bir düzenin ne çeşit bir düzen olduğunu anlattığı bu eserinin üçüncü kitabında, medenî hal ile tabii hal arasında bir karşılaştırma yapar ve medenî insanın, tabii durumda elde edeceği faydalardan daha büyüklerine kavuştuğuna, fikirlerinin gelişip, duygularının asilleştigiğine, zekâsı gelişmemiş bilgisiz bir yaratıktan, akıllı bir varlık, bir insan meydana geldiğine işaret ederek, medenî halin durmadan öğülmesi gerektiğini de belirtir. Rousseau, medenî durumun insana sağladığı yüceliği, onun insanın manevî değerlerini oluşturmasında bulur.

Rousseau'nun «Contrat social»i, Aydınlanma çağır içinde, devlet felsefesi üzerine en son sözü söylemiş ve bu devir üzerinde en derin tesirleri uyandırmış bir eserdir. Prof. Gökberk de Rousseau'nun «İlerlemeyi dış maddî kültürde değil de, insanın iç değerlerinde bulmak istemesi tarihin manasını yorumlamada yeni bir çağır açmıştır. Netekim, ondan sonra Kant da, tarihi insanlığın boyuna olgunlaşan bir hak idesini gerçekleştirmesi diye görecektir»⁹ düşünceleri ile bu noktaya dokunuyor.

Gerçekten Rousseau, ilk iki Discours'undaki tenkitleri ile yıktığı topluluk düzeninin yeni baştan ne şekilde kurulabileceğini «Contrat Social»inde anlatır. Bu insan aklıyla kurulmuş, içinde hak ve hürriyetin yeter derecede gerçekleştirilmiş oluğu ideal bir devlet düzenidir. Netekim, Kantda tarihin idesini belirlerken Prof. Gökberk'in dediği gibi, insan nevinin gelişmesini, aklın kılavuzluğu ile kurulacak ideal bir topluluk ve dünya düzenine doğru ilerleme olarak görür. «Bu gelişmede insan tabiata bağlı olmaktan git gide kurtulup kendisinin kurduğu bir dünya içine yerleşmektedir. İnsanın boyuna çoğalan bu hürriyetinin son durağı, hem devlet içinde, hem de uluslar arasında gerçekleşecek olan hak düzenidir.»¹⁰

Kant'ın tarih felsefesinde Rousseau'nun Contrat social'inden mühlhem olduğu açıktır. Böyle olunca, bu tarih felsefesini oluşturan devrin «kuruluş ilkelerini», düşünce yapısını kavramak isteyen bir araştırmannın, Hobbes'un, Grotius'un, Locke'un devlet felsefesi ile ilgili düşüncelerinden çok, bu devir üzerinde en derin tesiri uyandırmış olan Rousseau'nun düşünceleri üzerinde durması lâzım gelirdi. Gerçi, Rousseau'nun Contrat Social'i de, bir önceki yüzyıla ait olan bu düşünürlerin devlet felsefesi üzerine ileri sürdükleri düşüncelerin orijinal bir sentezidir. Ama, söz konusu olan tesir Rousseau'nun tesiri olduğuna ve Kant'ın bu tesire olan bağlılığı da bu kadar açık bir şekilde belirlediğine göre, bu devir içinde, Rousseau'nun asıl Kant için hareket noktası olan düşüncelerinin ele alınıp incelenmesi gerekirdi.

Halbuki, Aydınlanma çağır içinde Rousseau'nun Contrat Social'inin, ayrıca, bir başka açıdan daha önemle göz önünde tutulması gerekir. Devlet felsefesi ile ilgili literatür içinde (Grotius'da, Hobbes'da, Locke'da) Rousseau'ya gelinceye dek bir devlerin nasıl kurulmuş olması gerektiği sorusu ile gerçek tarihî devletin nasu kurulup, nasıl geliştiği sorusu birbirinden ayrılmamış, bu yüzden sözleşmenin devletlerin kuruluş tarihinde gerçekten olagelen bir şey mi olduğu, yoksa bir ideal olarak mı göz önünde tutulduğu açıkça belirtilmemiştir. İşte Rousseau, Contrat Social'inde akla dayanan, insan aklıyla düzenlenmiş olan ideal bir devlerin nasıl kurulmuş olması gerektiği düşüncesini ortaya atmak ve cevaplandırmakla bu iki soruyu birbirinden ayırmıştır.

⁹ Kant ile Herder, S. 72.

¹⁰ Kant ile Herder, S. 102.

Netekim, bundan sonra Kant da, sözleşmeyi bir ide olarak göz önünde tutacak, devletin sanki bir sözleşmeye göre kurulmuş, devletin esasında sanki bir sözleşme varmış gibi düzenlenmesini isteyecektir.

Aydınlanma çığrıda Rousseau'nun yanı başında bu iki soruyu birbirinden ayıran başka bir aydınlanmacı düşünür vardır ki bu da, Kant'ı «doğmatik uykusundan uyandıran» septik David Hume'dur. Yalnız Hume, Rousseau gibi ideal bir devletin nasıl kurulmuş olması gerektiği sorusunun değil, gerçek tarihi devletin nasıl kurulup, nasıl geliştiği sorusunun incelenmesini ister. Rousseau, ideal devletini Aydınlanmanın çok kullandığı gözde metoda çözüm ve bileşim metoduna göre kurar. Önce devlet içinde fertleri birbirine bağlayan bağı çözer. Bu suretle ilkin, birer veri olarak göz önünde tuttuğu ek tek insanlardan hareket eder. Sonra bunları birbirine bağlayan sürekli bağların, bir topluluk içinde yaşamalarını sağlayacak değişmez prensiplerin ne olduğunu araştırır. Bu suretle, önce birbirinden ayırmış olduğu tek tek iradeleri, sonra kendi usulüne göre yeni baştan birleştirir. İdeal devletini, fertlerin sözleşerek birleşmelerinden meydana gelmiş yapma bir kurum olarak görür. Rousseau, ideal devletin temellerini meydana getiren değişmez prensiplerin de her yerde ve her vakit aynı olacağına, bütün devirler ve bütün milletler için geçerli olacağına inanır. Rousseau, aklın ortıya koyduğu bir düzenin böyle sonsuz olarak geçerli olacağını kabul etmekle Aydınlanmanın akla karşı gösterdiği güveni büsbütün doğrulamış olur.

Buna karşı, Hume'un bütün tenkidi, Aydınlanmanın akla karşı gösterdiği bu sonsuz güvene yönelir. Hume, Aydınlanmanın akla dayandığı bütün kurumların, ilmin, dinin, devletin meydana gelmesinde belki akıldan çok içgüdü ve duyguların rolü olduğuna işaret ederek, insanın yalnız bir akıl yarattığı olarak değil, iradesi, ihtirasları ve heyecanları ile bir bütün olarak göz önünde tutulmasını ister. Netekim, aydınlanmanın ardından gelen romantik çığırda Herder de «İnsanı tek yanlı yapan, insana bütünlüğünü kaybettiren rationalizma yüzölümü» tenkit edecektir.¹¹

Şu halde, Kant ile Herder'in içinde doğup büyüdüğü, sonra da kapanmasında rol oynadıkları «kültür döneminin yapısı içinde» asıl savsanmaması gereken düşünürler, Hume ve Rousseau'dur. Prof. Gökberk, Kant ile Herder'in içinde yaşadıkları devrin «temel çizgilerini» meydana getiren bu Aydınlanmacıların önemli düşünceleri üzerinde durmadan ve bu devre asıl Aydınlanma ruhunu aşıl原因an Newton'u hiç ele almadan, 17. yüzyılın Aydınlanma ile doğrudan doğruya ilgisi olmayan felsefe sistemlerini anlatmakla amacına varmamış, söz konusu olan devrin kültür yapısını gerektiği şekilde belirlememiş oluyor. Gerçekten açıklanması gereken Aydınlanma çığrına, asıl ve dar anlamdaki Aydınlanmaya dokunmayan Prof. Gökberk, bu çığırda oluşan Kant felsefesine de ellememiş, bu giriş bölümünün üçüncü kısmında Kant'ın yalnız «Was is Aufklärung» adlı makalesindeki düşüncelerini nakletmekle yetinmiştir.

Böylece, bir tarih felsefesi çalışması, bir çeşit yeni çalışma olarak sunulan bu eser, ki abın, hemen hemen dörtte üçünü kaplayan bu ele aldığımız bölüm içinde, asıl konu ile ilgisi, logik bağlantısı olmayan bir felsefe tarihi olmaktan ileri gidememiştir.

KÂMİRAN BİRAND

THE MİND AL-QUR'AN BUILDS BY SYED ABDUL LATİF, AGAPURA, HYDERABAD 1952.

Bu yazımızda tanıtıma çalışacağımız ve «Kur'anın Ortaya Koyduğu Zihniyet» şeklinde çevrilmesini münasip gördüğümüz eserin müellifi Prof. Dr. Syed Abdul Latif, Hindistanlı bir müslümandır. Diğer bir ifade ile söylemek icab ederse «doğu» kelimesi etrafında teşekkül eden mefhumun zamanımıza kadar kullanılagelen manası ile bir doğuludur. Bu kelime ve mefhumun mukabilinin de «batı» olduğu malûmdur. Ancak hemen işaret edelim ki İkinci Dünya Harbi'nden sonra hususiyle doğu mefhumunun manası tamamiyle değişmiş ve bu gün, bu mefhumla adı geçen harbin galiplerinden olan Sovyet Rusyanın başında bulunduğu Komünist blok kastedilir olmuştur. Bununla beraber, biz gene bu mefhumu, bu son harbe kadar batının karşısında bulunan âlem ve bu âleme mana veren fikir dünyası olarak almakta devam edeceğiz. Böylece hayat değerlerinin kaynağı, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi iki büyük din olan iki âlemden bahsetmek istediğimiz anlaşılacak-

¹¹ Kant ile Herder, S. 77.